

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

«Անահնտի»-ի այս տարուան Յրդ թուով հրատարակուած միութեան ինքզոք մասին յօդուածս սա տողերով կ'աւարտէի :

«Միութեան խնդիրը՝ իր վիժուածով՝ անխուսափելի կերպով տեղի պիտի տայ կուսակցական կռիւին վերաբոճողութեան, ուսելիքան երբեք կ'ատաղի եւ վտանգաւոր կերպով : Մեր յեղափոխական վարիչները ճիշդ աչքով տեսնեցին առաջին անգամ, եթէ զօնէ այդ ջանքը չընեն, «գաւառապիտի» ըլլան ազգին զէմ :

«Տոնիկներուն հանգիստ մեր ցոյց տուած համերայնութեամբը հրցարար պարծնալ, ի՛նչ ամօթ մեզի համար, եթէ Համաժողովին մէջ ցոյց արուած այդ միաբանութեան ջանքի մը ցոյց չեսոյց Տաճկին ու եւրոպային առջիւ պարզեցիք եղբայր եղբոր հետ անարգ զգուշութիւն մը :

«Այդ ամօթը պէտք է խնայել ազգին :

«Պէտք չէ բուռի օր մը թէ գրօնակեան Հայերը կրցան համաձայնել Մարիզոնացիներուն հետ, բայց ոչ հնչական Հայերուն հետ : Պէտք է բուռի մասնաւոր թէ գրօնակեան Հայերը փութացին պատգամաւոր զրկել Տաճկիներէ կազմուած Համաժողովի մը եւ միբեցին լիազօրեւոր որոշել՝ պատասխանելու համար հնչական Հայերուն հրաւերին :

«Անկա պէտք չէ բուռի, եւ չը յուսամ որ պիտի ջըլտայի :

Արդ, ես արտակարգ միամիտ մըն եմ եղեր՝ որ այս ազգուր երազին կարելիութեանը այդքան դիւրութեամբ հաւատացել եմ : Փոխանակ վերհնչ, կուսակցութեան հրաւերին պատասխանելու յոտակ եւ շինակ որոշուեալ մը, «Արեւմտեան բիւրօն» «Յաւելուած» մը հրատարակեց (եւ կրեւել, աւաղ թէ «յաւելուած» քաղ գրօնակեան Բաւարական մէջ «պատմութիւն» հոմանիշ է դարձած), յաւելուած որ որ կը պարունակէ «էջող-միջնորդ» պ. Միխիթարին «վերջին խօսքը», այսինքն բացէ ի բաց միութիւնը վիժեցնել ձգտող այլանդակ գրութիւն մը :

Այդ «Յաւելուած»ին հրատարակութիւնը ոճեր մըն է միութեան զէմ գործուած, ոճեր մը որուն պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ այնքան, եւ աւելի, «Արեւմտեան բիւրօն» վրայ, որքան պ. Միխիթարին վրայ, որովհետեւ «Արեւմտեան բիւրօն», ինչպէս պ. Միխիթարը, պիտի ին որ այնպիսի պահու մը ուր Իրօշականց եւ Հնչականաց պատմաթիւրթերը զարդեցուցած էին իրարու զէմ յարակիցական յօդուածներու հրատարակութիւնը,

կըր միբեցումի հողը մինչպէս պատրաստուած եւ միութեան կարելիութեանը բազմապատկուած էին, այդպիսի անխուսափ գրգռիչ, թունաւոր «յաւելուած» մը հրատարակութիւնը ոչ միայն հարկաւորաբար պիտի սպառջուր թափէր : միութեան գործին վրայ, այլ եւ երկու կուսակցութեանց պաշտօնաթիւրթութեան միջեւ անխուսափելի կերպով պիտի վեհաբարձէր աղէտաւոր պայքարը, միութեան մասին միջին ցարդ դրած յօդուածներու մէջ, առանց միջնորդի գիր կատարելու ու եւ յաւելուածութեան եւ առանց կատարուելիքի միութեան ինքի համար ու եւ «ախոս» սպասելու, կուսակցական տարւոյթիւնները մարել ճշգրտող, փոխադարձ վտանգութիւնը հնուցանել ջանացող, անջատուած եւ պատասխատու տարրերի իրարու հետ անմիջական եւ ուղղակի յարաբերութեան զննու մղող խօսքեր բնուող շատացած էի, զգուշանալով ծանրանալ բոլոր այն հարցերուն վրայ որոնք կրթքերը կրնային զրգռել, թիւրիմացութիւններ կրնային ստացուցանել, անջատու մը կրնային ընդլայնել : Զրուշացած էի նոյն իսկ հրապարակաւ յայտնելէ՝ ինչ բոլոր գորութեանը մէջ՝ պարմաբար զոր ինքի կը ներշնչէր «Արեւմտեան բիւրօն» անմիջականի կառուածը «էջող» միջնորդին, եւ զգուշացած էի նաեւ որակել պ. Միխիթարի «միջնորդութեան զերեւ» ըմբռնելու տարօրինակ եղանակը զոր մասնաւոր վերջերս իր խոնած ընթացքին դատելով մեծագուշ դատապարտելի կը նկատէի : Կ'երեւակայէի որ «Արեւմտեան բիւրօն» պիտի չուշանար գործադրութեան զնն ուղղակի բանակցութեանց միտման, եւ կ'երեւակայէի մասնաւոր որ պ. Միխիթար, ինք ամէն կերպով ջանացած է իր յիմար եւ Սրբիւրապաշտնչ նախապաշարունակութեան ու կրքոտ մեծամտին մը արժանի իր կանխակալ-կարծիքներէն բուժել ու եւ ինչպէս այն սխալ ու իրեն ինչպէս միութեան համար վնասակար ըլլալ սպառնացող ճամբէն ուր կը չարունակէր ընթանալ, պիտի անսար այդ խորհուրդներուն որոշք այնքան նետուողական էին միութեան յաջողմանը համար ունեցած բուռն փափաքիս հետ որքան այն բաղանքին զոր ունէի իսպառնակ վերջու տարբերութեան մը փրկելու իր անցիկ գործունէութեանը ինքզինքը յարգանքի արժանի կացուցած անձ մը : Պ. Միխիթար նախընտրել է հետեւի իր կ'հանդիտանալու միութեան խորհուրդին եւ փոքրութեան աղբիւրներէ բղկած թելադրութեանց իր վերջին-խօսքը ամենէն անորամարանական, ամենէն անկապակից, ամենէն ապիւնցողիչ արեւմտամտութեան ապագոյցը առողջ, ամենէն տեսնատեսիլի ծիծաղելիութեան մէջ գտաւ վեր-

ժող, ու միանգամայն ամենէն անխորճ եւ անազնիւ գրուած թիւնքն է զոր մարդ մը երբեք ստորագրած չլլայ: ու հիմա ինձի համար պարտականութիւն մը կը նկատեմ, թօթափելով բոլոր վերապահումներն ու զգուշատուութիւնները, այդ վերջին-խօսք»ին ինչպէս եւ պ. Մխիթարի իր միջնորդ կատարած բովանդակ գործունէութեանը վրայ մտածումս յայտնել:

Պ. Մխիթարի «վերջին խօսք»ը «Արեւմտեան բերք»ին ուղղած իր երկայն նամակին սա կարուկ ու ինքնատիպ վերջաբանին մէջ կ'ամփոփուի. «Անցեալ օգոստոս 1901էն ի վեր չկայ վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը ներկայացնող պաշտօնական օրինաւոր մարմին մը, չկայ եւ ոչ իսկ (իր կազմակերպչութիւն) վեր. Հնչ. կուսակցութիւն մը որ անոր եւ ձեռք միջեւ ո եւ է մէկը կարենայ միջնորդութիւն ընել, կ'աւելցնեմ. դիտական ու փորձառու մտքի մը յատուկ չէ յուսալ հասնիլ անխառնակ արդիւնքի մը անկալով խմբակութեան մը կամ պաշտպանութեանը նման որոնք ի ծնէ հակամէտ են ձեւել ոչ թէ ինքզինքնին նշանակուած գործին վրայ, այլ այդ գործը իրենք իրենց վրայ»:

Պ. Մխիթարի համեմատ, ուրեմն անկարելի եւ անօրոտ է այլ եւս մտութիւնը, — եւ ասի վեր. Հնչակեաններուն յանցանքը, եւ մասնաւորապէս այն վեր. Հնչակեան գործիչներուն որ 1901 օգոստոսէն ի վեր Հնչակեան կուսակցութիւնը փրկեցին Արփիարեանի ընթացած աւերումէն: Պ. Մխիթար կը զգացնէ թէ բնութեան քանակցութիւնները համար յստի բլլար շարունակել եթէ 1898ի պատգամաւորական ժողովէն ընտրուած վարչիչները բոլորն ալ — այսինքն Արփիարեան, են. — գործի գլուխը մնացած ըլլային. «Երբոր, կը գրէ պ. Մխիթար, 1900ին դիմեցի վեր. Հնչ. կուսակցութեան, գրուիլ թէ այդ ատուանին կեցր. մարջութեան անդամներն ի'նչքան են, ե'րբ եւ ի'նչպէս ընտրուած են: Ունէի դէմս օրինաւորութեան բոլոր պայմաններուն մէջ ընտրուած եւ երկու տարի ի վեր պաշտօնավարող մարմին մը: Իսկ հիմա ձեռքս ազատցոյցներ ունիլ թէ այդ կեցր. վարչութիւնը գոյութիւն չունի, ցրուած է, եւն»:

«Ձեռք կեդրոնական վարչութիւն, կ'աւելցնէ պ. Մխիթար, ալ կայ չորս հինգ անձներ բազկացեալ խմբակ մը որ չկրնար համադրի հայ համարակու թիւնը թէ ինքն է որ կը ներկայացնէ վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը, կը վայելէ իր անդամներուն վստահութիւնը, կը գործադրէ կամքն ու փափաքը, քանի որ ասոնց մննչ. ժողովէն այդ խմբակը ընտրուած չէ»:

Պ. Մխիթար աւելի առաջ կ'երթայ եւ վեր. Հնչակեաններուն վերջին վարիչ մարմինն եւ մասնաւորապէս պ. Աւանչեանի դէմ կ'ուղղէ այնքան ծանր որքան տխմար ամբաստանութիւններ. «Սա կը դառնում ուրեմն, կ'ընէ, ճանդեպ այնպիսի մարմին որ ընտրուած չէ, որ տարիներէ ի վեր ունեցած է պաշտպանութեան յատուկ զարտուղի ընթացք մը, ընկերներու դէմ ըմբոստ, գործերուն մէջ կամայական եւ անհաւատարիմ», Պ. Մխիթար կը յայտարարէ մասնաւորապէս թէ պ. Աւանչեան պատգամաւորականով մը կատարեւր է եղբւր 1900ին իրեն յանձնուած պաշտօնը որուն համար Պոլիս գնաց:

Վերջապէս, պ. Մխիթար երեւեակ էր հանձն աշխատարկնակ տողիւմանին մէջ մանրամասնութիւն մը, անհուսօրէն համեղ. — պ. Մխիթար, զոր ամենքս «չէզոք» կը կարծէինք, որ ինքն իսկ ինքզինքը միշտ «չէզոք» կ'անուանէր, զոր «Արեւմտեան բերք»ն այդ յաւելումին մէջ իսկ դեռ կը յամարէ «չէզոք» յորջորջել, ոչ միայն չէզոք մը չէ եղբւր, այլ Հնչակեան մը, եւ Հնչակեան վարիչ մը, 1898ին պատգամաւորական ժողովէն ընտրուած «օրինաւորութեան» բոլոր պայմաններուն մէջ» (!), «1898ի ինչ, ժողովէն ընտրուած չէ՝ այդ խմբակը, կը գտնէ պ. Մխիթար, ինչպէս. զոր օրինակ» եւ, վարիչ ընտրուած էիս. եւ ուրիշ տող մը՝ իմ արտուէն զատ, երեք վարիչներու աթոռներ ալ թափուր են հոն»:

Այս բոլորը բոլորէ մը չի դիմադր առողջ ու անկողմնակալ քննութեան մը, — Եթէ պ. Մխիթար 1898ին վարիչ ընտրուած չէ, կա՞մ այն է որ հրաժարականը տուած ըլլալու է իսկոյն եւ այն ատեն այլ եւս վարիչ չէր ըլլար, այլ եւս «աթոռ» չէր ունենար, եւ իր տեղը անշուշտ ուրիշ մ'ընտրուած կ'ըլլար. եւ կա՞մ այն է որ ընդունած է իրեն յանձնուած պաշտօնը, եւ այն ատեն ի'նչպէս ինքզոք որ Հնչակեան վարիչ մըն էր, իբրեւ «չէզոք» Դրօշակեանց եւ Հնչակեանց միջեւ քանակցութիւններու կը ձեռնարկէ: Իրողութիւնը սա է որ պ. Մխիթար ո'չ ընդունած ո'չ մերժած է իրեն յանձնուած պաշտօնը, պատասխան իսկ չէ տուած այն նամակին որով «օրինաւորութեան ամեն պայմաններուն մէջ ընտրուած է» իր Հնչակեան պաշտօնակից վարիչներն իրեն իմացուցած էին իր վարիչ ընտրուած ըլլալը: Եւ բաւական տարբերակ է որ պ. Մխիթար իր այն նամակին մէջ չ'ամայայ խօսքն ընելու յայտնէր աթոռին որուն Ֆկատամար այնքան անբաղաճավար է գտնուէր, ինչպէս որ տարբերակ է, եւ տխուր, տեսնել անձ մը, որուն Հնչակեան կուսակցութիւնը իր վերին վարչչութիւնը ուղղորդ է յանձնել, եւ որ իրեն ցոյց

տրուած գերագոյն վստահութեան այդ ապացոյցը կը փոխարինէ հիմա Հնչակեան կուսակցութիւնը վարկաբեկ ընելու ֆանտով մը ի հաշիւ: «Արեւմտեան բերսօրին...»

Հոս արդէն հարցում մը կայ որ անխուսափելի է:—

Ինչո՞ւ պ. Մխիթար 1900ին միայն նշմարել է յեղափոխական մարտիչներու, պատակաւորին աշխատար հետեւանքները եւ յանկարծ դուրս ելլելով այն անշարժութենէն ուր փակուած էր Պոլսէն մեկնելէն ի վեր, այդ պահուն միայն գաղափար ունեցել է իրագործել միութիւնը որուն փափաքը ազգին կողմէ շատոնց կը յայտնուէր: Եթէ պ. Մխիթար այդքան շեղօթել կը բազմաբ միութիւնը, եւ եթէ ինքզինքը կարող էր զգար այդ փափակ ու դժուարին գործը իր անհատական միջնորդութեամբն ի գլուխ հանելու, ինչո՞ւ չօգտուեցաւ 1898ին իրեն խնայուած պաշտօնին ընծայած հոյակապ ստիժէն, ինչո՞ւ չընդունեցաւ այդ պաշտօնը եւ իրը Հնչակեան վարիչ յատարօրէն, ուժեղօրէն չլծարաց միութիւնը կատարելով, համոզելով նախ իր պաշտօնակիցները (ճիւղաւորութեան բոլոր պայմաններուն մէջ ընտրուած), եւ յետոյ պատժապէս յանուն վեր. Հնչ. կուսակցութեան հրաւիրելով միւս կուսակցութիւնները որպէս զի բանակցելն միութեան համար: Եթէ պ. Մխիթար այդպէս վարուած ըլլար, շատ աւելի հաւանական է որ իրական ծառայողութիւն մը կարեւոր մասուցանել միութեան գործին. որովհետեւ կուսակցութեան վարիչ մը շատ աւելի կնդրեալութեամբ եւ ուժով կրնայ քանակել կուսակցութեանց միջեւ գտնուող պատուարները քան զրահն մարդ մը, որ ներքին զսպանակներուն ու կնճռոտութեանց անմատօթ է, եւ որ յաճախ (նոյն իսկ թէ՛ անկողք ըլլալ) մտնեցնել ուզած ատեն՝ աւելի կը հեռացնէ, պարզել կարծած ատեն՝ աւելի կը կնճռոտէ Ասոր պապացոյցը պայծառօրէն տեսնաք վերջերս, պ. «Կա՛ն» եւ իր ընկերները, ճիշդ անոր համար որ կուսակցութեան մը վարիչներ էին, եւ ոչ թէ չէզոքներ, կրցան իրաւործել յեղափոխական մարտիչներու միութեան գործին կէտը, այն է հին Հնչակեաններուն հետ միութիւնը մինչդեռ պ. Մխիթար, չէզոք, երկու տարիէ ի վեր Առաքելներէն աւելի նամակ գրած ըլլալով հանդերձ աշխարհիս չորս կողմը, ուրիշ բանի չի յանդիւր ահա բայց եթէ Դրօշակեանք եւ Հնչակեանց միջեւ վիճել աւելի լայնցնելու:

Հիմա, քննենք, քիչ մը մօտէն, պ. Մխիթարի վերջին խօսքը:

1. Այդ «վերջին խօսք»ին մէջ յիշատակ-

ուած իրողութիւնները (?) եւ նկատողութիւնները ամենամեծ մասամբ՝ Արփիարեանի աղբիւրէն կը բխին, կարելի է նոյն իսկ ըսել թէ այդ «վերջին խօսք»ը, Արփիարեան-Մխիթար աշխատակցութեան մ'արդիւնք է. եւ ասի միայն բաւական է դադարաւ մը տալու համար այդ իրողութիւններուն եւ նկատողութիւններուն ճշգրտութեան եւ լրջութեան աստիճանին վրայ: Գ. Մխիթար որ այժմ Արփիարեանը կը նկատէ իրիւր ճշմարտութեան հասնելու լաւագոյն միջոցը եւ որ անոր հետ տեսակ մը երկխափ շեղակցութիւն*) կազմած է՝ Հնչակեանութիւնը կործանելու (ազգաբարձական) նպատակով, 1900ի յունիս23ին Անդրեան ինքն ուղղած մէկ նամակին մէջ նշեալեալը կը գէր Արփիարեանի մասին. «Կրնաս ատանց զղջումի մը երկիրդին, զատապարտել քու ներքին ատեանիդ առջեւ այն ամենախղիւղիկ քթբեւոյսիդ. որ տխրեցանք ռմբագրած մեր կրկն հաւատարմիդ: Մարդ սպանելը է՛ն թեթեւ ոճերն է՛ ատկէ աւելի կայ: Դաւաճանաւորութիւնը հասարակ տեղի մըն է՛ ատկէ աւելի կայ: Իսկ բերանացի կեդրոնը՝ ինքն, ինչպէս ուրիշ շատ անգիւր, պ. Մխիթար հազար անգամ բաժն է այդ չըջմանին՝ թէ Արփիարեանը ո՛ր եւ է անկեղծութեան, ո՛ր եւ լրջութեան անկարող անձ մըն է, թէ՛ ո՛ր եւ է խօսք որ Արփիարեանին բերելու կ'ելլէ, չի կրնար ճշմարտ ըլլալ՝ քանի որ Արփիարեանին բերելու կ'ելլէ, Շահակեանութենէ զուրկ չէ այստեղ յիշել նաեւ այն կարծիքը զոր այդ թուականին Արփիարեան ունէր Մխիթարի մասին. 1900ի օգոստոս 11ին ինքն գրած մէկ նամակին մէջ, Արփիարեան, խօսելով այն բանակցութեանց մասին զոր պ. Մխիթար ունեցած էր «օրինակ» կերպով հետեւ հետեւ հետեւորակայն այն վարժանքին մասին զոր ունեցէր էր իրեն նկատմամբ անձնապէս, հետեւեալը կ'ըսէր. «Մօտե՛ր...» ինչ պիտի զրկեմ ուրիշ նամակներ ալ, ապրիլ-մայիսին ստացուած, որոնք շատ տխուր գոյնով մը պիտի լուսաւորեն Մխիթարին ընթացքը, սկսիլ քաղցրութեամբ, չարուհակել սպառնալիքով, վերջացնել զաւարտութեամբ, ահա իր ընթացքը» Այս երկու մարդիկը, որ իրարու վրայ այսպէս օրերու գաղափար մը ունէին ճիշտ այն պահուն ուր «օրինակութեան» բոլոր պայմաններուն մէջը բանակցութիւններ կը կատարէին իրարու հետ, հիմա «եղբայր եմք մեզ» կ'երեւն կ'որ անսով համարաշխուժեան

*) Թերեւս աւելի ճիշդ ըլլայ «Երբեակ նիւրապակցութիւն» ըսել, «Արեւմտեան բերս»ն ալ հաշուելով:

գրկապնդումն մը մէջ, Ասկից 8-8 ամիս առաջ, Արփիարեանն կ'ազգէր Մխիթարին իր անտոռանայի նամակը, զոր Դրօշակեան թերթերը հրատարակեցին, եւ ուր, յայտնիէ յետոյ թէ ինքը ինքնաբերաբար (!) հրժարած էր վերապահակալ հնչ. կուսակցութեան վարչութիւնէն եւ «Նոր կեանք»ի խմբագրութիւնէն, հետեւեալ յարգալից ու կաթողին տողերով կը գտփնեւ-պտփնէր Երեմիին «Պատգովր»ը. «Սիրելի բարեկամս, կը գնահատեմ ջուռ անկեղծ ջանքերդ միւսթեան համար, եւն. և» (Այդ դմայելի տոգթիւսներն մէջ, Արփիարեանն կը մնչէր նաեւ թէ ինքը, թէպէտ վարելի գերէն ջաշուռ, միշտ կը մնար հաւատարիմ զինուոր մը հընչակեան բանակին», Այս «վերջին խօսք»ը պննէն յոսպ կերպով ցոյց կուտայ այն եղանակը որով Արփիարեանն կը կատարէ «հաւատարիմ զինուոր»ի գերը հանգէպ շնչակեան կուսակցութեան», եւ պ. Մխիթար, որ 1900ին ամենախելգծի թեթիւսոյիկն եւ «մարգագայանէն ու դաւաճանէն աւելի սոսկայի ոճրադոր» կը նկատէր Արփիարեանը, չաճչաւ անոր այդ յայտարարութիւնները լուրջ, անկեղծ եւ ճշմարիտ նկատուու եւ անոր նամակը իբրեւ կարեւորութիւն ունեցող եւ հաւատարիմ արժանի առթիւ ման մը մատուի մէջ հրատարակեալ, ու հիմա նոյն Մխիթարը այդ նոյն Արփիարեանին թելագրութիւնացը կը հտեւի՝ վարկարկել փորձելու համար Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ անոր ամենէն աննուէր գործիչներէն մին, «Վաճճ»ն, որուն նկատմամբ ինքն իւր Մխիթար մինչեւ վից ամիս առաջ ամենէն յարգալից, նոյն իւր հրապարկան կարծիքը կը յայտնէր — Ասի միայն բաւական է այդ «վերջին-խօսք»ին արժէքը ճշդելու համար, եւ կրնայ աւելորդ դարձնել ուրիշ ու եւ է մանրակրկիտ քննութիւն. բայց համարեալ թիւն ունենալ, եւ չարունակինք այդ զբոսթիւնը վերլուծել «գիտնական եւ փորձաբուն» մարդ մը:

2. Պ. Մխիթար աւելի քան ո եւ մէկը գիտէր ոչ միայն Արփիարեանին այլ եւ «Արփիարեան-կեդրոն»ին ըզոր թերութիւնները, եւ ոչ ք այդ թերութիւններուն վրայ խոսած է իրմ. աւելի խստութեամբ, ինչո՞ւ ուրեմն չի խառովանիւր հիմա անվիճելի ծառայութիւնը ցոր մատուցին Հնչակեան կուսակցութեան եւ յիշատիական գործին ճիշդ այն մէկ քանի Հնչակեանները որոնց գէմ պ. Մխիթար այժմ անաթիւմ կը կարգայ՝ մաքրելով կեդրոնը, վերանորոգելով կուսակցութիւնը, եւ «Նոր կեանք»ին տալով յեղափոխական ուղղութիւն մը: Պ. Մխիթար հիմա գրեթէ

կ'առաջէ այն օրերը ուր «Արփիարեան կեդրոն» կը փթթէր եւ չի քաշուի յայտարարել թէ այն առակին կեդրոնին հետ աւելի հնարաւոր է եղեր Դրօշակեան կուսակցութեան ինչպէս եւ միջնորդ մը համար՝ քանակցութիւններ կատարել քան թէ անոր յաջորդող կեդրոնին հետ: Պ. Մխիթար այդ գերազանցութիւնը կը դանէ Արփիարեան-կեդրոնին 1898ի ընդհ. ժողովին օրինաւորապէս նշուած բլլալուն մէջ եւ կը կարծէ թէ այդ կեդրոնին յաջորդող խմբակութիւնը (') ինչպէս կ'ըսէ «Հարձակմանը դրամ է այդ աթոռները...»:

Պիտի շատանա՞ զիտել տալով պ. Մխիթար այս «գիտար» բրաւ այն վարկեանէն յետոյ երբ իր «պաշտպաղաք» համարած խմբակը իրեն յայտարարէ թէ զինքն իբրեւ միջնորդ չ'ընտրուի Անտոյուն չէ պատեղ յնչի թէ այդ բուզէն առաջ իր գիրքն արդէն մէկ աւելի անգամներ փոխուած է վեր. Հնչակեաններուն թէ՛ նախկին (օրինաւոր) եւ թէ՛ վերջին («Ոչ-օրինաւոր» համարու) կեդրոններուն հանգէպ: 1900ին երբ առաջին անգամ յարարեութեան մտաւ՝ իբրեւ միջնորդ՝ օրինաւոր կեդրոնին անգամներուն հետ, պ. Մխիթար, իր կեդրոնին հետ կարելի նկատու միութեան քանակցութիւն կատարել. յետոյ երբ պայմանները փոխուեցան, երբ Մխիթարի եւ Արփի արի յարաբերութիւնները խզուեցան, երբ Արփիարեանն եւ իր պաշտոնակիցները մերժեցին միութեան պայմաններու այն ձեւը զոր պ. Մխիթար կ'առաջարկէր, պ. Մխիթար հետեւ էր այդ պահուն քննքան մեծ հնարգում մը պննէ բլլալով «Օրինաւոր» կեդրոնին վրայ, միայն թէ՛ քանակցութիւնները բոլորովին խզուած բլլալով հանդերձ, պ. Մխիթար չեմ գիտեր ինչո՞ւ այդ միջոցին ո եւ է «վերջին խօսք» չուղղեց Արեւմտեան բերդին, տարի մը ամբողջ լուծթիւն պահելով եւ ըսպացնելով այդ անորոշութեան մէջ Դրօշակեան կուսակցութիւնը, որ՝ իրաւ է թէ՛ զրծպն՝ բլլալու ձեւ չուրնէր այդ սպառնալի յաւկեղծումուն, երբ Արփիարեանի վտարմամբ կուսակցութեան ղեկը յանձնուեցաւ նոր կեդրոնին, պ. Մխիթար նախ մեծ համակրութեամբ վարկուեցաւ այդ կեդրոնին նկատմամբ, անոր զինքն՝ քանակցութիւնները վերսկսելու համար, եւ հայրենիք»ին զրկած իր յօդուածին մէջ զմահանցն այդ նոր կեդրոնին կատարած գործը, յայտնէր Արփիարեանին հետեւեալ մը եւ «Նոր կեանք»ի ուղղութեան քարեփակ խումբ. բայց այն բուպին ուր այդ նոր կեդրոնը իրեն յատկօրէն յա տարարեց թէ զինքն իբրեւ սչեղծ-միջնորդ չ'ընտրուի, պ. Մխիթար յանկարծ յայտնութիւն ունեցաւ այդ կեդրոն

նին «սպորինի»-ն եւ «պայլիպոզոն»-ը (լլալուն)՝ Այդ սպորինութեան հարգէն առաջ, պ. Մխիթար պահ մը ուրիշ եղանակ մը որոշած էր նուազելի՝ նոր կեդրոնին հետ բանակցութեանց անկարելիութիւնը փաստելու եւ իր միջնորդի ղեկին վիճումը պարտկելու համար, — այն է կարծեմ առաջնաստիճանին թէ՛ նոր կեդրոնը «միութիւն» չուզեր՝ միութեան կողմը արձակելու կատակեցողութիւնը խաղալով հանդերձ, իր այդ կարծիքը (զոր գրաւոր ալ հազորած է ինծի), կը հիմնէր օղակներ ենթադրութիւններու եւ խզաթիւրուած եւ արգէն ինքնին աննշան ու անիմաստ քանի մը կտոր-թիւթով տեղեկութեանց վրայ: Հին Հնչակեաններուն հետ միութեան յաջողումը, որ ապացուցուց թէ՛ պ. Մխիթարին այդ պաշտօնապէս եւ միութեան չուզող՝ կարծած կեդրոնը շատ կարգապահ, լուրջ, իր խոստացածը ազանց ազմուկի եւ մինչեւ ծայրը կատարող, ու միութիւնը ոչ միայն քաղաքացի այլ եւ

*) Ես անձամբ հերկայ գտնուած եմ՝ պ. Մխիթարի խնդրանքով՝ այն տեսակցութեան որով մէջ յանձն վեր. Հնչակեանի դուստրութեան պ. Վահէ յայտարարեց պ. Մխիթարին թէ վեր. Հնչի կուսակցութիւնը որոշած է ո եւ միջնորդ չընդունի միութեան բանակցութեանը, բայց թէ պատասխան քանակցիչ պ. Մխիթարի հետ երբ պ. Մխիթար կենդանացաւ իբր Բոջակեանի կուսակցութեան կողմէ կարողանալ պաշտօնական քանակցող: Պ. Մխիթար մեկնեցաւ աստիճանի գոգոյն այս յայտարարութեանը որ տակին շատ տարմարանական էր եւ քնաւ երէք վերաւորիչ, եւ որ բանակցութիւնները չլուրջ միջնորդին մը ձեռքը ձգելու սկզբունքը կը քանդէր՝ առանց պ. Մխիթարին միութեան բանակցութեանց մէջ դեր ու խաղալու կարելիութիւնը ջնջելու: Այդ օրէն յետոյ, պ. Մխիթար մէջ քանի հեղ փափաքեցաւ զիս տեսնել, եւ այդեղ եւ համոզեմ պ. Վահէն որպէս զի անպատճառ զիջեց ընդդէմին իբր միջնորդ (պ. Մխիթար կը յամառէր եւ մինչեւ հիմա կը յամառի կարծել թէ պ. Վահէ տեսակ մը զիջատու է Հնչակեանի կուսակցութեան մէջ՝ ինչպէս ինքը կ'ուզէր զիջատուութիւնը մ'ըլլալ, եւ թէ անոր անհատական որոշումն կատարած ունէր իր միջնորդ մնալ կամ չմնալ)՝ քաջատրեղի իւնին թէ ոչինչ կրնային ընել Հնչի կուսակցութեանը որոշումը փոխելու համար, թէ արդէն ես իսկ համոզուած եմ որ ուղղակի բանակցութեանց օրհատող լաւագոյնը էր միութեան յաջողմանը տեսակէտով եւ յայտնեցի իրեն որ ամենէն հպարտանքալուրդ, ամենէն ազնիւ եւ ամենէն ուշիմ ընդարձակ ունեցած եւ միութեանը դրոնին ամենէն իրական ծառայութիւնը մատուցած պիտի ըլլար եթէ քաջուէր, ու հաղորդելով Դրօշակ-

զայն իրականացնել զիտող մարմին մըն էր, պ. Մխիթարը ստիպեց «միութիւն» չուզելու՝ ամբաստանութիւնը հրապարակ նետելէ վաղ անցնելու, եւ այն առեւէ է որ սպորինութեան հեղաթիւն կատարուէր: Այդ նոր կեդրոնին օրինաւոր կամ սպորինի ըլլալը միմիայն Հնչակեանի կուսակցութեան անդամներուն գիտնալու թանկ էր, եւ Հնչակեանի կուսակցութեան լսողամեքը, որ միւս ձայն հաւանութեամբ եւ անսահման վստահութեամբ յանձնեցին այդ կեդրոնին՝ հին հրեշտակեաններու հետ բանակցութիւնները վարելու ամենափարեւոր եւ ամենափափուկ գործը, շատ լաւ զեռէին անոր կատարելապէս օրինաւոր՝ ըլլալը: Պ. Մխիթար ո եւ իրաւունք չուէր կուսակցութեան մը կեդրոնէն քաջատուութիւն պահանջել իր ներքին կազմակերպութեանը մասին, երբ մասնաւոր այդ կեդրոնը իրեն յայտարարած էր թէ վինքն իբրեւ միջնորդ չ'ընդունիր Այն նամակը որով

եաններուն՝ Հնչակեանց որոշումը, խորհուրդ տար անոնց որ ընդունին ուղղակի քանակցութեանց գրութիւնը Բոջակեանի կատարելեան նուազումը կաւ-կարմիր կտրած, «Այլալէս» ուրեմն, գոյեց, պ. Մխիթար, Վահէն չ'ուզէր ինծի հետ պոր տուննալ՝ ուրեմն կ'ս'մ եւս պիտի կործանեմ զինքը կամ ան զիս պիտի կործանէ, ու առանց ձեռք տեղեկութեան ելաւ: Ենաց, զիս անհրաժեշտ թոյլով հայտարարեմ, միտցնողի դիմակին տակէն յանկարծ դուրս յատկացաւ այդ անակնկալ ու զաւեշտական փէշիկանին յայտնութեանը և Այն տունն հասկցաւ որ այդ մարգարէն գոռով-միջնորդի այդ անքաշաբելի մոլեղնութեանը մէջ հրահրում, վրդովիչ, առեղծաւածային քան մը կար: Անկից յետոյ, սկսաւ նամակներու տարալ մը տեղալ իմ վրաս, պ. Վահէն: Վրաս (հակառակ որ իմով խնդրած էի ալ եւս ոչինչ չըրէի պ. Վահէին եւ, շատ ծանրորեն հրահր, պարտաւոր էր, բռնկել խորդով, ու եւ զգոտմէ գործ քաջարկակ հանիւթով կեանք մը անցնելէ առեւ միջնորդ ընդունէր) եւ միանգամայն կ'ըստատնար որ եթէ ճաշի չեւթայնքը մեր հոգիին ամբողջ սեւեռութեանը, մեր ամբողջ պատշապօթութիւնը» երեսն պիտի հաներ... Ամիսներ քապտել յետոյ, տեսնելով որ իր նամակագրական ամբողջ տաղանդը սպարդին կը մնար, պ. Մխիթար որդեգր է վերապահ իր զվերջին խաղաղ արձակելու:

պ. Մխիթար այդ կեցողոնէն այդպիսի բացառութիւններ կը պահանջէ, այնքան ծիծաղելի է որքան անիրաւան: Ի՞նչ պիտի ըսէին Դրօսակեանները եթէ յանկարծ չէզոք անհատ մը ելլէր Արեւմտեան բիրօին դիմէր. եւ պահանջէր որ, միութեան բանակցութիւնները սկսեալ համար, իրեն հաղորդէին իրենց անդամներուն ընտրութեան թուականը, պայմանները, եւս, և վեր. հնչական կեդրոնը ամենէն պիտական» եւ ամենէն պորձառու: մաքին ապացոյցը տուեր է անպատասխան Յողովոյ այդպիսի անհարկի նամակը:

3. Գ. Մխիթար կը յայտարարէ թէ պ. Վահէն «չապաստած» եղանակով մը կատարել է նոյրը 1800ին Պոլիս իրեն յանձնուած պաշտօնը: Զեմ գործոր թէ պ. Մխիթար ի՞նչ կը սպասէր պ. Վահէնէն, քայքայ ամենուն յայտնի է թէ Վահէնին Պոլիս երթալէն ի վեր է որ վեր. հնչական կուսակցութիւնը վերանորոգուեցաւ — եւ բոլոր Հնչականները երախտազէտ են այդ անկեզծ ու թաղ յեղափոխականին որ իր վրայ գրուած յոյսերը լիովին վարձատրեց՝ իր կեանքը վատնելով ատոր համար: Արդէն աւելորդ կը համարիմ ատոր վրայ թանախը՝ նախատած պիտի ըլլայի պ. Վահէնին՝ զինքը ու եւ պաշտպանութեան կարօտ նկատելով:

4. Գ. Մխիթար իր այս «վերջին խօսք»ին մէջ բառ է չ'ընտր վեր. եւ հին Հնչականը սիւտթեան վրայ, եւ ասի տարօրինապէս նշանակալից է: Գ. Մխիթար, որ երկու տարիէ ի վեր ինքզինքը միութեան գործին նուիրած է, երբեք չէ գրադած իրեն Հնչականներով. եւ սակայն ամեն մը համար որ կ'ուզէր յեղափոխական տարրերը միացնել, էական պարտականութիւն մըն էր յարաբերութեան մասին յեղափոխական քննող հատուածներուն հետ եւ ջանալով գտնողը բոլորն ալ միացնել. հին շէնչականները ունէին աշխարհիս այլ եւ ալ կեանքուն վրայ խումբեր որոնք զուրկ չէին նշանակութեան, եւ անհատականութիւններ որոնք մեծ դեր կատարած էին Հնչական կուսակցութեան փայլուն ըջմանին, այդ հին շէնչականները միշտ կը շարունակէին իրենց օրինակը, «Հնչակը», հրատարակել: Գ. Մխիթար երկվայրկեան մը չէ մտածել իր միջնորդութեան բարիքն անոնց ալ վախելի տալ. եւ արեւիկա շատ զարմանալի է: Ութը-ինը ամիսն է վեր. վեր. Հնչականները բանակցութիւններ կը սկսէին հին Հնչականներուն հետ, պ. Մխիթար կը շարունակէր անտարբեր մնալ այդ երեւոյթին. իր միակ փափաքն էր միշտ վեր. Հնչականներուն եւ Դրօսականներուն միջեւ միջնորդի դերը կատարել իր ուզած եղանակովը, այսինքն իբրեւ պիտա-

տոր վեր. եւ հին Հնչականները իրենց քանակցութիւնները կ'աւարտեն, կը միանան, երկու կեդրոնները կը հրաժարին, նոր եւ միացեալ կեդրոն մը ընտրելու կը պատրաստուին ամբողջ կուսակցութեան քուէովը: Գ. Մխիթար կը շարունակէ նշանակութիւն չընծայել այս ամիսակցութեանը զէպքին, որ իր միացնողի սիրաւ ուրախութեամբ պէտք էր լեցնէր. եթէ իր նպատակն ըլլար իրօք յեղափոխական տարրերու միացումը: Ու ոչ միայն պ. Մխիթար անտարբեր կը մնայ այս երեւոյթին առջեւ, այլ ճիշդ այդ մ ջոցին Արեւմտեան բիրօին կ'ելլէր զրկել իր «վերջին խօսք»ը, ուր կը ճշդի փաստել պարօրինութիւնը կեդրոնի մը որ այլեւս գոյութիւն չունի եւ որ իր օրինաւորութեան, կարգապահութեան եւ անկեզծ միութեանիւնութեան ապացոյցը վեր. հնչականապէս տուած է՝ հնչական միացումը ի յանդ հանելով: Զեմ կրնար երեւակայել սեղի ծիծաղաշարժ կացութիւն մը լեցնել այս ուր պ. Մխիթար ինքզինքը գրաւ այս անբացատրելի արարքով: Ոչ որ կրնայ ձեր այս ըմբոստութեան եւ հերձուքին մէջ զննել ճանշաղ իր վեր. հնչ. կուսակցութեանը պատճառները մարմինը եւ ձեռք չհտ բանակցել, կը գոչէ պ. Մխիթար իր «վերջին խօսք»ին մէջ՝ ուղղակիով «պարզ-պիտոյ» կեցողոնին, եւ ճիշդ այն միջոցին հին Հնչականները, այսինքն իրենց մէջ՝ կուտած, յեղափոխութիւնը գործնականապէս ապրած, եւ վերջապէս կազմակերպութիւն մը ներկայացնող ամբողջ այս որոնիւններու խումբ մը պ. Մխիթար այս հատուածները դրականապէս կը հերքէ՝ ճանշաղով այդ կեցողոնը իբրեւ վեր. հնչ. կուսակցութեան օրինաւոր կեցողոնը, ու բանակցելով անոր հետ: Չկայ կեցողութեան վարչութիւնը, կը քաջողանչէ պ. Մխիթար, այլ ի՞նչ չորս հինգ անձերէ բաղկացեալ խմբակ մը որ չի կրնար համոզել ու իր հասարակութիւնը չի ինչն է որ կը ներկայացնէ վեր. հնչ. կուսակցութիւնը, կը վախել անոր անդամներուն վատնող «վատնող» և կը ճիշդ այդ պահուն է որ պ. Մխիթարին այսքան սեւ երեւոյթ կեցողոնը կը կատարէ ամենին զննելի գործը զոր վեր. Հնչականները կատարած ըլլան վեց տարիէ ի վեր. եւ կը կատարէ զայն՝ ամբողջ կուսակցութեան կամքովը ու վախելով ամբողջ կուսակցութեան քաջարձակ վատնութիւնը (ուրիշ կերպով անարկի ի էր որ յաջողէին միութիւնն ի կատար հանել), Չկայ, կը գոչէ վերջապէս պ. Մխիթար, վեր. հնչ. կուսակցութիւն մը!!! եւ ճիշդ այդ միջոցին վեր. հնչ. կուսակցութիւնը մը միայն իր գոյուլութիւնը կ'ապացուանէ գործով — որովհետեւ

հնչակեան միութիւնը, որուն նախաձեռնութիւնը ունեցան վեր. Հնչակեանները, զորք մըն է աբ պթաթի մեծապէս, զիւրացնէ Բուժ Գործին կատարումը, — այլ եւ կը վերականգնան — ցնէ՝ աշակցութեամբ հին Հնչակեաններուն նախկին հնչակեան կուսակցութիւնը՝ միացած ու իր առաջին քայլէն իսկ այնքան հզօր որքան իր լաւագոյն օրերուն (Պոսթոնի եւ Փրովիանտի հանդէսներուն մէջ հրեւան եկած անօրինակ խաղաղապետութիւնը կը բաւէ ատիկապաշտպանելու, ինչպէս եւ ապաշտպանելու այն բոլոր սէրը, վատաութիւնը եւ երախտագիտութիւնը զոր բոլոր Հնչակեաններն ունին անոնց նկատմամբ ո՞ր այս վերանորոգումը կատարեցին :

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ պ Մխիթարի «ղեկական եւ փորձառու» միտքը չի նշմարի այս «արդիւնքը», որ իրովին «անխաբուսիկ» է սակայն :

Այս «ինչու»ին պատասխանը, հիմա, ինծի դժուար է թուել գտնել : — Շատ հաւանական է որ, պ. Մխիթարի նպատակն էր զրօշակեան կուսակցութեան մէջ ձուլել վեր. հնչակեան կուսակցութիւնը : Իր միութեան ծրագրին պայմանները զոր Պոսթոնի «Հայրենիք»ին մէջ հրատարակեց վերջերս, կասկած չեն թուելուր այդ մասին. պ. Մխիթար այդ պայմաններուն կարեւորագոյններն մինչ իր նկատեցին որ միացեալ կուսակցութիւնն իրեն միակ օրկան ունենայ «Դրօշակը» . ոչոք պայմանը բացառողնու համար, ինքեզ կ'աւարտէ թէ «Հնչակը» «անհատի մը սեփականութիւնը դարձած ըլլալով», եւ «նոր կեանք» ու «Մարտ» անուններն ալ եւրոպայի մէջ գեռ հեղինակութիւն մը ստացած ըլլալով, պէտք էր ընտրել «Դրօշակ» անունը եւ անոր շուրջը խմբուել : Այս փաստաբանութիւնը խախտելու, նախ Հնչակեանները որ այսօր «Հնչակը» իրենց աճող կուսակցութեան օրկանը դարձուցին, ապացուցին թէ այդ թիւիքը կրնար լինել որ սեփականութիւնը համարուելու դադ. րիւր : Ատկից դատ, արդէն իրենքին, այդ պայմանը անընդունելի ու անհամաձայնակուն էր. Հընչակեաններն անկարելի էր պահանջել որ խմբուին այն թերթին շուրջը որ իրենց կուսակցութիւնը ջանքախիւղ վարկաբեկել ձգտող յօդուածներ հրատարակած է ստիճանի ի վեր : «Դրօշակ»ին շուրջը հաւաքուելով Հնչակեանները «Դրօշակեան» դարձան պիտի ըլլային : Միացում մը չէ ըլլար այդպէսով այլ Հնչակեանց ձուլումը Դրօշակեաններուն մէջ. ասի առիթներն : Այս պատճառով է որ պ. Մխիթար երբեք չէ զրազած հին Հնչակեաններով, որոնք իբր օրկան ունէին միշտ «Հնչակ»ը (անուն մը որ այնքան — եւ ասելի — պատմական է

որքան «Դրօշակ»ը), որովհետեւ այդ պարագային. «Դրօշակ»ը միացեալ կուսակցութեան իրեն միակ օրկան ընդունել տալու համար պ. Մխիթարի փաստաբանութիւնը պիտի քայքայուէր : Վեր. Հնչակեանները, «Արեւմտեան իւր ժպին 1904 թոյ. 23ին իրենց զրգած պայառօնախան նամակին մէջ միութեան բանակցութեանց համար իրենց ծրագրերը պարզելով, կ'աւելնէր ինչպէս շատ աւելի տրամաբանօրէն՝ որ «Հնչակ», «Երօշակ» եւ «Դրօշակ» անուններուն տեղ նոր անուն մը ընտրուէր միացեալ նոր կուսակցութեան օրկանին համար, որ ապէս պիտի ունենար նոր ընտրուած կեդրոն մը, պիտի թանար նոր թուական մը հայ յեղափոխական գործունէութեան մէջ :

Կը փախած յայտնելու թէ պ. Մխիթարի այդ ծրագրին ինքնին զատապարտելի չեմ գտնիք բնու երբեք : Պ Մխիթար, Դրօշակեան կուսակցութեան համակողք, քննադատելի չէր կրնար ըլլալ՝ մասնելով թէ լաւագոյն էր Հնչակեանները ձուլել Դրօշակեան կուսակցութեան քան թէ միացած կուսակցութիւն մը կազմել նոր անունով : Դատապարտելին, պ. Մխիթարի ընթացքին մէջ, իր այդ ծրագրերին գործակցութեան ջանքերուն մէջ անկեղծ, ուղղամիտ, անսթղ իւ պարզ եղած ըլլալուն : Երբ ժընովէն Մարիշը եկաւ 1900ին, փոխանակ Վենետիկէն կուգամ կոր» ըսելու, (ստուութիւն մը որ ոչ միայն «ապօրինի» էր ինչպէս ամէն ստուականին, այլ եւ խորագրու անխառն, փոխանակ՝ միութեան միջնորդի գերն ստանձնած ըլլալը չյայտնելով՝ մասնակի, սքողեալ, կրկնատար եւ իւրաք հակասող զանազան խորհուրդներ տալու, զանազան թիւադրու թիւներ ընելու, զանազան արարքներ ձեռնարկելու, պ. Մխիթար պէտք էր բացէ ի բաց ըսէր թէ՛ հնչակեան կեդրոնն եւ թէ՛ այն անկախ գործիչներուն որոնց հետ բանակցեցաւ, կամ որոնց գործակցութիւնը խնդրեց այս կամ այն ձեռնարկներ մէջ, պէտք էր ըսէր պայծառօրէն թէ իր նպատակն էր ձուլել հնչակեանները զրօշակեան կուսակցութեան մէջ՝ «Դրօշակ»ը պայառօնական օրկանն ընելով բոլոր Հնչակեաններուն եւ Դրօշակեաններուն : Իր ծրագրեր յաւջողէր կամ չյաջողէր, պ. Մխիթարի ճիգը ոեւէ քննադատելի նկարագրի պիտի չուներար եւ իր անյաջողութիւնը ու եւէ անախտօր կամ ծիւծաղելի հանդամանքէ վերք պիտի մնար : Այն մասնաւորապէս թարթիթովը զոր ընդգրկեց, յանգեցաւ ոչ միայն անյաջողութեան ինչ որ այս պայմաններուն մէջ բոլորովին անխառնափելի էր, այլ եւ անձնական աննախանձելի գիբքի մը :

Իր այս ընթացքը, վերջին մասին մեջ մանրամասնող, մեկ օգուտ՝ մո՛ռնեցնակ, անուղիշակ է, եւ իր սպասածին ճիշդ հասկալանքով՝ Հընդակնանկութիւնը վարկաբեկ ընկեալ եւ Հընդակնանկները իրենք իրենց մէջ պարփակուող իր ջանքը՝ որ վերջնական պայծառութեամբ մը կ'ապագուցուի իր ավերին խօսքին մէջ)։ աւելի զօրապէս անոնց միտքի ինքը, զանոնց աւելի սեղմնց իրարու մօտ, մորակեց անոնց ձեռք գէպ կ'իրենց հին մայր-կոտորանքով։ Եւ եւ անոնց խանդող գէպ կ'ըրծել ինչ ալ գրէ աշուտնետեւ պ. Միխիթար, ինչ ալ ընէ իր պաշտօնը շարունակելու համար, Հնդկականները պիտի երկվարյանան մը կ'օգրանցեն իրանով զրազելով։ Եւ իրեն, ինչպէս եւ իրեն պէտք ներուռն ուրիշ կերպով պիտի չպատասխանեն քայն եթէ աւելի զօրապէս սեղմելով իրենց միտքեան կապելով, իրենց նամակներն եղունքի ըսողմապատկելով, եւ գործելով։

եթէ կայ բան մը առեկէ անտարամբանակա՛ն քան պ. Մխիթարի զՎերջին խօսքը, այն ալ «Արեւմտեան բիւրօ»ին զայն «Դրօշակ»ին մէջ՝ իբրեւ պաշտօնական կրօն թիւն մը հընդատարական ըլլալն է և Թէպէտեւ «Դրօշակ»ի խորագրուածիւնը այդ «Վերջին խօսք»ին պարագայութեան մասին կարծիք մը չի յայտնե՛ր ու պ. Մխիթարի եղբայրացութեանը հետեւեւելով՝ «այլեւս ամէն բանակցութիւն անկաւրելի է» չի յայտարարել, Թէպէտեւ այդ «Վերջին խօսք»ին հետ կը հարադասուէ նաեւ Հինդուիստիզմի «պաշտօնական» կեդրոնին՝ զնչպեհան Միսէթիւնը ծանօտցանող նամակը եւ կը յայտարարէ Թէ «Արեւմտեան բիւրօ»ն ապաւստմ է միայնակ նշակակցութեանը իրականացումը նոր կեդրոնի կազմակերպելուն» եւ նոյն իսկ «ապաւստմ բանակցութեանը» կարելիութիւնը կ'ընդունէ, թայտ իր գիրքը կը մնայ տարբիրնայեան կիզգիծի եւ տարտմ. քանի որ «ապաւստմ բանակցութեանը» խօսքը կ'ընէ առանց ուղղակի բանակցութեանը» սկզբունքն ընդգրկած ըլլալը որոշապէս յայտնելու եւ այդ արդէն արտօմ յայտարարութիւնը աւելի կտակածելու եւ Թունաւոր կը կացուցանէ սերկու խօսք»ով մը որ անուղղակի հաստատումն ըլլալ կը թուի պ. Մխիթարի զՎերջին խօսք»ին, Ռշինկի կարելի է գտնել, արդեւ, քացատրելու, արդարացնելու համար «Արեւմտեան բիւրօ»ին կողմէ այդ «Վերջին խօսք»ին հիւրընկալութիւնը ինչպէս եւ սերկու խօսք»ին հարատաւակութիւնը, ի՛նչ բան կը պարտաւորէ ձերեւր մօտեան բիւրօն հարտաքակելու պ. Մխիթարի

«վերջին խափքը»։ Ինչն նշանակություն չունի կրոնա-
առնեսալ ալլախն, Դրոշակահանդիսը, Էնչակա-
նաներուն ինչպէս չէ գաղթեալներու համար, վերջին կամ միջին խափքը մարդը մը որ առ
եւս միջոցը չէր քանի որ վեր. Հնչակահանները
ոչ միայն պ. Միխիթարին անշնորհապա յայտնա-
բեր զայն, և առ եւ «Արեւմտեան բերք»ին
պաշտոնապէս անուուցած էին որ ուրեւ է անձ իբր
միջոցը չեն ճանչնար, պ. Միխիթար, զաղբի-
ւով միջոցը մը ըլլալէ և առ եւս իր կարծիքը
առէն նշանակութիւն կր զարեցնէ, բայց իայն
պարագայէն ուր որեւմտեան բերքն պ. Մի-
թարը յանձնած ըլլաւ որ թէ «Արեւմտեան
բերք»ին (աւելի ծանր բառ մը չգործածելու
համար) պաշտոն մը. արդ նոյն իսկ այդ պա-
րագային մէջ «Արեւմտեան բերք»ն աւելի
խնայքի բան մ'ըթած պիտի ըլլաւ եթէ այդ
«աղեկակալ»-ը իր «արխիմաներու հաւաքա-
ծութի մէջ պահած ըլլաւ, փոխանակ զայն
պաշտոնական յայտարարութեան մը կ'ընդ-
նչէնչական կառավարութիւն վարկաբեկէ ճանգ-
առը, Միտիթարն անկարելի դարձնելէ քաղա-
յոց գրութեան մը իր հովանաւորութիւնը
հրապարակու շնորհելու, և Պ. Միխիթար ազատ
էր, եւ իբրեւեք ունէր, իր այն գրութիւնը
հրատարակելու ուրեւ անկախ թերթի մէջ
իբրեւ իր անձնական կարծիքը Հնչակահան-
քուն վրայ, բայց այն միակ թերթի որ ոչ մի-
այն իրաւունք չունէր հրատարակելու, և առ
եւ պարտականութիւն ունէր զայն չհրատա-
րակելու, «Դրոշակ»ն էր, որովհետեւ «Արեւ-
մտեան բերք»ն կը գտար անուշադր աշտոյիս
հրատարակութիւն մը միբնեցող հանգամանք
մը չունէր։ Ինչ պիտի մտածէր «Արեւմտեան
բերք»ն իմէ Հնչակահաններն ալ Դրոշակահա-
ները ուղղորդի բանակութեանց հրաւիրելու
միջոցին՝ յանկարծ հրատարակէին չէզոքի մը
կարծիքը Դրոշակեանց ներքին կազմակեր-
պութեան թերութիւններուն, այսինչ կամ այն
ինչ Դրոշակեանին վերադրուած ենթագրական
յայտարարներու, «Արեւմտեան բերք»ին բո-
նարու կամ ասորիւնի ընտրութեանը մասին և
եւ ինչպէս մասնակցող «արեւմտեան բերք»ն
չէ նկատած «արարելի» անյարմարութիւնն
այն վարկաներին ուր այդ «վերջին խափք» կը
հրատարակուէր, «վերջին խափք» մը որ կը գա-
տափեուէ վեր. նոյն, կուտակութեան վերջին
կեդրոնը որ գոյութիւն ունենալէ զազրած է
այն եւս իր դրժով ալլախն քայտածակապէս ան-
շնորհապա է զաղբեցնել հասարակութեանը և
«Արեւմտեան բերք»ն իր «երկու խափք»ին մէջ
«նոր Կնակ»ին կը մեղադրէ, անբաւարար,
անմոռած չփոխարինելու յայտարարութեան
նկար քան մը կա ապակայն դր. «Արեւմտեան

բերան չի կրնար սեղադրել, և արհեստներն են, որոնք Հնչակեանները կրտսերնք ունին մեզ զարթեալ «արեւմտեան բերքին» 1900ի Յ. գոտառեւն ի վեր, վերադարձուած «նոր Կեանք»ին մէջ — եւ Դրօշակեանները այս շրջանը միայն նկատողութեան առնելու պարտաւոր են — ապրի մասնին բերքին սոյոք մը չի կրնար ցոյց տալ որ դրօշակեան կուսակցութեան ներքին գործերուն, կազմակերպութեանը անհարկի եւ ննկաւոր դատաւիւսէւ մը պարտեալի կամ յակնէ յանձնելէ յետեւ գործակալի գործիչներու գէժ անուանաբերողական յարաբերութիւնը՝ այնպէս խնայել կը գրանենք սփրօշակին կողմէ պատահապէս հնուաժամանակէ առ զիստեալ իստարի մէջ և Բոյոս այս նկատողութիւններէն զուրկ աղբիւրն իրար յետը շատ կարեւոր կէտ մը դնուելիք է ի նշան զգրօշակեան կուսակցութիւնն որ արհեստին մէջ կը հրատարակէ գրութիւն մը որ քսան փարսախէն Արփիարեանն կը հոսի, գրօշակեան կուսակցութիւնն որ տարիներէ ի վեր յեղափոխական ասպարէզին արտաքսումը կը փափաքէր Արփիարեանին, ի նշան զիստեալ զիստապարտ ըլլալու այն հնչակեան կեդրոնին որ այդ մարդաբան մը կատարեց, իր օրկանին մէջ կը հրատարակէ հիմադրութիւն մը որ — Դրօշակեանները դիմելն առիւթ(1) — Արփիարեանին ուղղակի թելադրութեամբ խմբագրուած է, եւ որ ցեխոտեղու տխուր փորձը կընէ ճիշդ որ այն հնչակեան կեդրոնը որուն նկատմամբ Դրօշակեանները, եթէ իրօք հետեւողական ըլլային, ամենախորին յարգանք ունենայուէին ։

Այսպէս վարկերէ յետոյ, ասորիքեան կը գտնեն որ «արեւմտեան բերքին խոսք իր արտոր Զանգերին վրայ համաձայնութեան զարու յեղափոխական մարտի տարբերք հետ» և իր անհրաժեշտ վերադարձումներուն եւ հասկանալի յապաղումներին վրայ, Արեւմտեան բերքին ստիպուած է խոստովանիլ որ պ. Մխիթարի «Վերջին խօսք»ին հրատարակումը բաւական դարձնալիք «Վանք» մըն է Հնչակեաններուն հետ համաձայնեալ հաւար, զարու իր յապա-

ղումներուն, բնաւ երբեք հասկանալի չին ։ այն օրէն ի վեր որ վեր Հնչակեանները պաշտօնակէս յայտարարեցին Արեւմտեան բերքին թէ պ. Մխիթարը իրենք միջնորդ չեն հանչար եւ կ'ուզեն ուղղակի թանակցել Դրօշակեանց հետ, եթէ հասկանալի համարող չի թուիր յեղափոխական նկարագիր ունեցող ուժերի համախմբման, ինչպէս կը քրին իւրենց սերկու խոսքին մէջ, Դրօշակեաններ, վեր Հնչակեաններուն այդ յայտարարութեան վեհեւեղ օրն իսկ, հաջորդեալներն ուղղակի թանակցութեանց սկզբունքը եւ զայն փութակալ գործարարը (որովհետեւ միւս թեան հասկանալի համակրող պէտք է թնայանաբար անհամբեր ըլլայ զայն խելոյն իրագործելու) իսկ եթէ «յեղափոխական» նկարագիր ունեցող եւ «յեղափոխական» մարտի տարբերքին համար իր Հնչակեանները կամ մասնաւորապէս վեր Հնչակեանց վերջին կեդրոնը եւ ասոր համար է որ կը յարգուէին ու կը վարանէին, իսկ զայն էր որ փոխանակ յապաղուէր եւ վարանուէր, առի թաց է թաց յայտարարած ըլլային, վերջ մը դնելով այս միտ թեան ինքզնին նկարագրուէին վնասակար յարեթողմանը, վերջ մը, որ ինչպէս միտաւոր, նախորդելի պիտի ըլլար, քան այս անորոյ ու թեւեւ որ ճիշդ մը Բայց այդպիսի յայտարարութիւն մը բաւական անհիմն չպիտի ըլլար, քանի որ այն Դրօշակեանները որ հաւանեցան թանակցութեան մտնել Արփիարեան-կեդրոնին հետ, որ, ըստ իրար, է յեղափոխական մարտի տարի չէր պարտեալներ, որուն թուր անցում ներուն տնին գէժ ամենէն անաւոր ամբաստանութիւնները հրատարակած են, չեն կրնար հիմա յեղափոխական ոգին զուրկ եւ անաւորութիւն Բայց կեդրոն մը որ, իրենց սեպարմանին եւ Հայքներէն իսկ անկեղծութեան վայրկեաններուն մէջ բաժն խոստովանութեամբ, իր յեղափոխական ոգին ապագայուցող հնչակեան կուսակցութեանը մարտի լով յեղափոխական ոգի չունեցողներէն ։

Կայ միայն կէտ մը սերկու խոսքին մէջ որ բնական կը դառնայ այն է վերապահութեան զորան համար իրագործութեան բերքին, Բայց միայն կ'որէ մը յետոյ, երկու հիւսակցութիւնները կուրաբար իրարու գրել չեն կրնար նուազել անշուշտ, եւ եթէ Դրօշակեաններն իրենց վերապահութեանը զանիւ շնորհակալներն ալ ունին իրենց վերապահութեանը միայն թէ այդ ըստ վերապահութեանը երկվայրեան մը չէին կրնար արգելիլ դրօշակեան կուսակցութիւնը ուղղակի թանակցութեան տնին Հնչակեաններուն հետ, իսկ զորանք այդ էր միայն, եւ արգելիլ բա-

(1) Յամայնք պատահականներու համաձայնութիւն սփրօշին հնչակեան պատգամաւորները իրենց պարզ համարեցին դրօշակեան զըլխաւոր պատգամաւորին ոչ միայն յայտնի իրենց անկեղծ եւ բուն փափաքը յեղափոխական տարբերութեանը վարկէ միտ թեւեւ չուստով կատարուած տնինքու, այլ եւ պարզիկ մանրամասնութիւն, տարբերութեանը փափակութիւն, այն ամբողջ հասկանալիութեանը ցանցերը, զոր Արփիարեանը կ'ատարէր մտքին մէջ պ. Մխիթարին ձեռքը գործը մը զաւաճեցած ։

նակցութեան մտնելը՝ միանալ ըսել չէ՝ անպաճառ, ինչպէս որ Ազատական Թուրքերու Համաժողովին մասնակցելով՝ հայ պատգամաւորները Ազատական Թուրք եղած չեղան։ Ինչպէս ամբողջ աշխարհում էր որ Իրօշականները երկու երեք լիազօր կարգէին, որոնք յարաբերութեան մտնէին հնչական իրազօրներու հետ, եւ բանահայտին, իրենց վերապահումները զէմ գիմաց անկեղծօրէն իրարու յայտնէին, իրենց մտքով թուած կէտերուն վրայ իրարմէ թաղաւորութիւններու միջեւ, եւ վերջապէս յանգէին համաձայնութեան մը, ինչ որ անխուսափելի էր՝ եթէ երկու կողմէն ալ հասարակական բարի կամեցողութիւն գնէին։

Դարեւալ բնական կը գտնեմ որ Իրօշականները ձգտում ցոյց տան «միութեան բանակցութիւններին մէջ, ինչպէս կը գրեն, լինել շրջանայեցեայ եւ խոտապահանջ»։ Ինչպէս «բջջահայտեց եւ խոտապահանջ» թող ըլլան բանակցութիւններն սկսելէ յետոյ, այսինքն ուղղակի բանակցութիւնները, որոնք միակ արեւելահայտներն են՝ ինչպէս նոր եւ հին հնչականց միջեւ եղած բանակցութիւնները զայդ ապացուցելն իմանք որ կայ միայն որ անբանական է, այն է որ Իրօշականները, այլքան շըրջանայեցեայ եւ խոտապահանջ՝ յեղափոխական ամբողջ կուսակցութեան մը հանդէպ, բնաւ «չըրջանայեցեայ եւ խոտապահանջ չեն եղած» իրենց միջնորդ չէզոքին նկատմամբ, այն աստիճան որ կրցած են թոյլ տալ անոր որ զիրենք զարեւրով ապացուցէ այսպիսի վերջինիս խօսք» մը իրենց իրաւիայցանքու համար։

Այդ անըմբռնելիքօրէն ծայրայեղ, այդ առեղծուածային ու վատաբողջ յամառութիւններով Արեւմտեան երկրօն կառած մնաց ալ Մխիթարեան եւ շարունակեց զայն միջնորդ նկատելու երբ վերահնչ կուսակցութիւնը շատոնց արդէն յայտարարած էր թէ ոչ ոք միջնորդ չի ճանչնար, ամէն կասկածի իրաւունք կուտայ, եւ մանաւանդ այն կասկածին զոր վերին յիշեցի, այսինքն թէ Արեւմտեան երկրօն նկատած ըլլայ ալ Մխիթարը ոչ թէ իբրեւ միջնորդ, այն հնչական կուսակցութեան մէջ մնացած զարծած բաներն իրեն հաղորդելու պատշաճ ստանձնած անձ մը։ Դեպքերու հասկեր վերբիշուած մը այստեղ անսգուտ պիտի չըլլայ, ցոյց տալու համար Արեւմտեան երկրօն բռնած ընթացքին տարօրինակութիւնը։ 1901 օգոստոս թի թիւով, «Նոր Կեանքը» Միութեան կոչն արձակելով, յատկաբար կը յայտնէ, յանուն վեր. հնչ. կուսակցութեան, թէ միութեան բանակցութիւնները այլեւս պէտք է կատարուին ուղղակի, առանց ու եւ միջնորդի, այդ կ'որ ամենամեծ խանդավառութիւն յոռաջ

կը բերէ հայ հասարակութեան մէջ։ «Նորոգումն ու «Հայրենիք»-ն իսկ զայն կը ծափահարեն, արիւնքսան երկարատեւ լուսթիւնէ մը յետոյ, «Իրօշական» կը շատանայ երկուս տող հրատարակելով, երկու տող որով կը յայտարարէ թէ Արեւմտեան երկրօն կը սպասէ միութեան բանակցութիւնները վարող չէզոք միջնորդին վերջինիս խօսքին, եւ կը ցանկայ ամբողջ արտօնով (!) որ այդ խօսքը նպատակաւոր ըլլայ... Եւ իմնից զորական կուսակցութիւնը, հակառակ հնչականներուն յայտարարութեան, կը շարունակէր ալ Մխիթարը միջնորդ նկատելու վարիչը՝ բանակցութեանց որոնց այլեւս զոյնութիւն չունենալը գիտելու սակայն Արեւմտեան երկրօն... աւելին կայ... Արեւմտեան երկրօն կը ցանկայ որ միջնորդին վերջինիս խօսքը «նպատակաւոր ըլլայ», հետեւեցնել տալով ատկից որ եթէ այդ վերջինիս խօսքը նպատակաւոր չըլլար, միտքի մը չպիտի կատարուէր, եւ իմնից Արեւմտեան երկրօն ալ Մխիթարը կը նկատէր տեսակ մը պապ, աստուածային անսքիւլալական էակ մը, որուն մէկ բանէն կախալ է յեղափոխական մարմիններու միութեան իրազօրութեամբ կամ վիճումը... Այն աստիճան վերահնչ կեցողութեւ, իր անգամներէն մեղեւն միջնորդ Մխիթարին կը յայտարարէ թէ զիրեք միջնորդ չ'ընդունիր, քիչ յետոյ պատշաճական գրութեամբ մը «Արեւմտեան երկրօն» կը հաղորդէ իր այդ որոշումը... ատ ալ չի բաւեր այս վտուղիական կայքու թան վերջ գնալու... ալ Մխիթար կը շարունակէ ինչպէս որ միջնորդ նկատել միշտ, եւ «արեւմտեան երկրօն» ալ կը շարունակէ անոր վերջինիս խօսքին սպասել... Եթէ այս բոլորը անցնէին մարդկային իրերու սովորական տրամաբանութեանը համաձայն, ալ Մխիթար իր վերջինիս խօսքին արտասարեց ըլլաւ։ Երայն օրն իսկ երբ վերահնչ կուսակցութեան նոր կեցողութեւ իրեն յայտարարեց թէ զինքը միջնորդ չ'ընդունիր, եւ ուրիշ բան չէր կրնար ունենալ ըսելու իր վերջինիս խօսք բաց եթէ հաղորդել «Արեւմտեան երկրօն»-ին հնչականներուն որոշումը... իսկ Իրօշականները հնչականց կողմէ իրենց ուղղութեամբ պայտահարան յայտարարութեանէն յետոյ, այլեւս վարչական մը պարտք չունէին սպասելու. եւ եւ անձի վերջինիս խօսքին «Պարագայէն դիւցազնական է այն համբերութիւնը զոր հնչականները ցոյց տուին սպասելով, ամբողջ միջնորդ, որ Արեւմտեան երկրօնի սպասումը վերջ գտնէ «արեւմտեան երկրօն» անտից այդ ոտոյնիկան վարմունքը կը վարձարածէ անոնց թիւն նեղակով վերջինիս խօսք» մը որ ուրիշ բան չէ բաց եթէ աղբի

չեղջակոյստ մը միտթեան ճամբուն վրայ ձը-
րուած . . .

.*

Այս բոլորը, սակայն, պիտի չարգելին որ
սեպի ունենայ ուղղակի բանակցութիւնը՝
ա՛յնքան աստիճի վեր աստջարեւած ու բու-
սականած՝ հնչական ու դրօշակեան կուսակ
ցութեանց լիազօրեանքուն միջեւ . Այդ հանդի-
պումը պիտի կատարուի՝ հակառակ բոլոր
Մխիթարեանութեան եւ Արքիարեաններուն «Արեւ-
մտեան բերք»ին Յուելուածը պատճառ մը չի
կրնար ըլլալ որպէսզի հնչական միացեալ
կեցողուն որ ամբողջ կուսակցութեան քուէ-
ովն ընտարած ըլլալը ծախոյց այս օրերս, ետ
կենայ ուղղել «Արեւմտեան բերք»ին վերջ-
նական հրաւերը՝ ուղղակի բանակցութիւններն
սկսելու . եւ «Արեւմտեան բերք»ին որ այլ եւս
ոչ եւ չ'ըլդոք՝ չունի՝ իր յապաղումը բացա-
րելու: համար, ստիպուած է այլեւս տալ այդ
հրաւերին այն միակ պատասխանը զոր կարե-
ւ է տալ, տարինը պիտի որդէ ի լիազօրեա-
րը եւ հնչական լիազօրեանքուն հետ յարաբե-
րութեան պիտի դնէ վանոնք, ճշմարիտ է որ
«Իրօշակ»ի Յուելուածէն ի վեր «Շարժում»ի
եւ «Հայրենիք»ի այն բոլոր յօդուածները(1) ու

(1) «Հայրենիք»ին վերջին հրատարակած
հակահնչական, հակախրթնական զգուշիկ
յօդուածներուն շարքին մէջ կայ հատ մը ու-
րուտ վրայ ինքզինքն չեմ կրնար արդի-
ւել այսօրեկ հրաւերել «Արեւմտեան բե-
րք»ին ուշադրութիւնը . Յաւելուածի մը մէջ,
որ անստորագրի ու երեւակայական հնչակ-
եաններու զիմակին տակ պահուող ողորմե-
լիներ ամենէն անարգ ու ապուշ ա՛յնքան
նուրբաներովը կը բեռնաւորեն վեր հնչակ-
եանը վերջին կեցողութեան վարչութեան ան-
դամները, յականէ յանուանէ յիշելով զանոնք,
սա ապշեցուցիչ յղաւած կը փայլի. «Թէ վե-
րը տպուած նամակներն եւ թէ ցարդ հրատա-
րակուած իրողութիւններէն կը հետեւի թէ՛
քիչ-չատ անուն կամ փորձառութիւն ունեցող
նոր հնչական վարիչներուն ՄԵՄԱԳՈՅ մաս-
սը, մասնաւոր չին գործիչները, կամ հրաժա-
րած եւ կուսակցութեանն եւ կամ չէղջացած
այսպէս փոքր, Թուսական, Դաւանան (Մար-
գուանի գլխաւոր գործիչները), Աղասի-Հասո
(Չէլթունի գլխաւոր հնչական հերոս), Աղասի
Նարեկեան (Թուսական հնչական ներկայա-
ցուցիչ), Գլուծեան (1890ի հնչական-արմե-
նական ցոյցի գլխաւոր զինարարներէն), Յ.
Ճանկիւրեան (1890ի ցոյցին հերոսներէն),
Ճամատեան Միքիան (Սասունի մէջ Մուրա-
տին ընկերը), Մխիթար (1895ին ցոյցի ատեն
գլխաւոր օտական թուղթերու խմբագրող),
Մ. Սփաւեան (Կիպրոսի ներկայացուցիչ, եւ ա-
ռաջին անգամ կեդր. վարչութեան), Լ.

րոնք՝ պ. Մխիթարի վերջին խօսք»ին կիթը-
նելով՝ կը յայտարարեն թէ «պէտք չէ միա-
նալ Հնչականներուն հետ», այս լատենա ու-
րարեցակամ ակնկալութեան ամբողջ ինքնը կաս-
կածի տակ գնելու իրաւունք կուտան, եւ
կրնան նոյն իսկ յոռեաւս, սկիզբիկ մաքի մը
նեղնչելու այն մտաւորը թէ «Արեւմտեան
բերք»ին զիմակը հրատարակած է այս վեր-
ջին յաւելուածը՝ ճիշդ այդ պահուն ուր հըն-
չական Մխիթարը լիովին յաջողելով բա-
ցարձակապէս հաւանական ու մտաւորաւ կը
կազմեցանքի ամբողջական միութիւնը, որպէս-
զի ամբողջ դրօշակեան կուսակցութեան մէջ
յոյր տպաւորութիւն մը ստեղծելով հանդէպ
Հնչականներուն, մերձ ուղղակի բանակցու-
թեան մասնէ Հնչական միացեալ կեցողուն

Մկրտիչեան (ինկած Մարգուստ աջ թեւը),
ինկած Մարգը, Բաշալեան (ձեռք կենալք»ի
նախ'ին խմբագիր), եւն, եւն, »
Նախ պ. Կոստեան կ'ուզէ խաբել հասարակու-
թիւնը յայտարարելով թէ այս յիշուած անուն
ներէն ուրիշ բնաւ գործիչ չկայ հնչական
կուսակցութեան մէջ, եւ թէ անոնց հետացու-
մով հնչական կուսակցութիւնը գործիւն
ունենալէ կը զազրի: Երկրորդ, այդ ցուցակը
կազմուած է ամենամանկից տեղեկութեանց
վրայ . կան անձեւ այդ ցուցակին մէջ յի-
շուած՝ որոնք երբեք չեն հետացած հնչական
կուսակցութեանէ . իսկ Թուսական եւ Դաւա-
նան Մարգուստին մէջ զգլխաւոր գործիչները՝
չեն եղած . նմանապէս՝ պ Մխիթար ոչ մէկ
մասնակցութիւն չէ ունեցած 95ի յնդափո-
խական գործունէութեան (ինքն իսկ յիշել կը
զրէր 9-ի ապրիլ 14ի թուականով նամակի
մը մէջ՝ «Նա երբ Պոլսէն էր՝ յիսանակցեցայ
ամենեւին յեղափոխական գործին»): Բայց ա-
մենէն տարբերակը՝ այդ ցուցակին մէջ գըտ-
նուին է Արքիարեանը, Բաշալեանը, Լ. Մկր-
տիչեանը, Աղասի, Ճանկիւրեանը եւ Աղասի Նա-
րեկեանը անուներուն, տարիներով Դրօշակ-
եանները ժամանիչ համարեցին Արքիարեանը
եւ անոր Աղասի մը պահանջեցին . Բաշալ-
եանն ու Աղասին տարացեալ քրիկին՝ անու-
անեցին 1900ի Յաւելուածին մէջ: Մկրտիչեան
ու Աղասի Նարեկեանի դէմ անարդական յօ-
դուածներ հրատարակեցին, եւ հիմա «Շար-
ժում»ը «խաչազող» անունուն Հանիւրեանը .
արդ. պ. Կոստեան այժմ անուն եւ փորձառու-
թիւն ունեցող գործիչներ կը ինկատէ այդ
անձեր ու անոնց հետացումը ցուակի զգուշ
կը համարի . . . Ամենէն խալապառակ կապիկը
աւելի տարածարանութեան ունի վերջապէս եւ
աւելի բարոյական: «Արեւմտեան բերք»ն, եւ
թէ իրօք ստիպութիւն ունենար «խաչազա-
նանջ» ըլլալու, պէտք էր որ նախ խոսա-
պանանք ըլլալ իր Կոստաններուն հանդէպ :

հետ՝ առարկելով թէ գրօշակեան կուսակցութեան պատասխանատու մարմինները անպատշաճ կերպով օգտագործեցին մտնելու կուսակցութեան մը հետ որ ալ եւս կ'ազմալուծուած»։ «գործութիւն» լուսնի բեր «կազմակերպութիւն» և իւր անկարելի ինչ չէ եւթադրելը, — որքան ալ երկարատեւութիւնը Այֆոնիս Ալէքի արժանի զաւելտախմբութիւն մ'ունենայ — որ երբ Հնչակեան միջնորդ կեդրոնը իր կազմուած ըլլալը ծանուցանէ «արեւմտեան բերք»ին, «արեւմտեան բերք»-ը զարմեալ գիմէ իր «չէզոք»ին, սպասելով անկից աչաւանդամ իմ թէ «չէզոք»ին ալ «չէզոք»ին խոսքը, որ եւ պատկերացում ալ, նոր քննութիւն մը բանալով եւ այս անգամ հին Հնչակեաններն ալ իր «պատին» ու վարագործին ետեւը նայող» միջնորդին խոսքը իրենց կ'ապտուկելով, տարի մը յետոյ կ'ըլլէ նոր տեղեկագիր մը զրկել «արեւմտեան բերք»ին՝ հայրաքար յորդորելով «չըջանակաց» Դրօշակեանները որ Հարկածուն բանակցութեան մտնելու Հնչակեաններ կեդրոնին հետ ուր, — պիտի նաւաստէր, — արդէն գանուող պարզ-պարզ փութորուն վրայ հիմա աւելցած եւ վարագործաւորները... Որքան ալ մինչեւ անգամ անգամ զէպերը ամէն երկարատեւութիւն հաւանական կը դարձնեն, ինքնի (որ) կ'ոտոտովանին, անուրմելի լուսատեան մին հըմ անկարելի կը թուի որ «արեւմտեան բերք»ն շարունակէ ալ եւս այդպիսի միջնորդին ձգձիկ միտնելու խնդրին լուծումը։ Նորոտակելով այդպէս վարարել, «արեւմտեան բերք»ն ուրիշ արդիւնքի պիտի չկարենայ յանգիլ բայց եթէ որոշապէս ապացուցանելու թէ Դրօշակեանները, որ հաւանած էին միտնելու բանակցութեան թիւնը, երբ կը կարծէին թէ այդ բանակցութեանները պիտի յանգիլին Հնչակեաններուն ձուլումը Դրօշակեաններուն մէջ, այժմ այլեւս չեն ուզիր միտնելու, երբ կը տեսնեն թէ միտնելու պիտի ըլլայ միտնելու եւ ոչ թէ «ձուլում»։ Արդ, եթէ նոյն իսկ այդպէս կը մտածէր, չառանկելի խնդիր ու անկեղծ ընթացք մը ունեցած պիտի ըլլան ատի բացէ ի բաց ըսելով, քան թէ անհանդուրժելի երկգիմով թիւնաց մէջ յաւերճանքներով իրենց զիրքը։ Կացութիւնը, ինքնին չառ պարզ է հիմա։ Սրբ Հնչակեան միտնելու կեդրոնը իր կազմուած ըլլալը իմացնէ «արեւմտեան բերք»ին, «արեւմտեան բերք»ն չ'սպասուած է ալ եւս ՈՐՈՇ պատասխան մը տալ

Կը մաղթեմ խորապէս որ այդ պատասխանը «այո» ըլլայ։ Դրօշակեաններուն, Հնչակեաններուն, ամբողջ ազգին շահը այդ կը պահանջէ։ մինչեւ հիմա զոյգութիւն ունեցած բոլոր «անջատող» շարժառիթները՝ որոնց շատերը

յիմար, անհիման թրեւրիմացութիւններու վրայ հիմնուած են, ու մինչեւ հիմա պատահած բոլոր փութքներ վէճերն ու կոնֆլիկտներ կրնան բուրդովին մոռցուիլ, երբ Դրօշակեանները Հնչակեաններուն հետ իրենց ունենալիք բանակցութեան մէջ զինն միտնելու անյայտ կեղծ սերը, յանդուրժող բացարձակ կոտորածները, ցոյց տալով իրարու հետ ունեցած իրենց լուսնակցութեան մէջ, Մեր ազգը անկարելի կուսակցութեան մը մէջ է, մեր դատին լուծումը ահապէս ճիշդ մը կը պահանջէ. անհրաժեշտ է որ հայկական գործուն կազմակերպութիւնները վերջնապէս ջնջեն իրարու դէմ դէպք բարձրացնելու ամօթալի սխտոմը եւ իրենց բուրդակ ուժերը միացնեն հասարակաց թշուարին դէմ։ Հնչակեանները պարտաւոր են — եւ ապացուցին դադար — ամէն ջանք ընելու որ գոտութեան արդարեւ բարձր եւ միտնելու արհեստը իրագործուի։ Դրօշակեաններուն այսուհետեւ անկեղծ ընթացքն իրենց ունենալիք է։

Ա. ՉՈՐԱՆԵՆՆ

Յ. Գ. — Այս յօդուածը գրելէս յետոյ իմացայ իր Արեւմտեան բերք»-ը Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեանը պիտի է իրաւէ գիւրկու կուսակցութեանը իմաստին ստորադրելն հայ յեղափոխականներու կողմէ Պրիւսելի Համաժողովին զրկուելիք դուռնութիւնը, եւ թէ այդ դրօշակեանը զրկուել է իրօք՝ արեւմտեան բերք»-ին եւ Հնչակեան կեդրոնին ստորադրութեանը, Համաժողով կ'արձանագրէր այս իրողութիւնը. բայց ատի պատճառ մը չէր կ'արեւմտեան տող մը փոխելու վերեւ դրածներէս. ընդհակառակն հիմա անկարողութեան կը թուի ինքն զրօշակեանը ընթացքը. եթէ «արեւմտ. բերք»ն այնքան կը յարգէ Հնչակեան կուսակցութիւնը որ պահանջներու դուռնութեան մէջ ներքեւ իր ստորադրութեան հետ Հնչակեան կեդրոնական վարչութեան անտարաքրօք Հնչակեան կ'ուզէ ունենալ ինչո՞ւ ուրիշ հրատարակելի հնչակեան կուսակցութիւնը վարչարարութիւնը միացած ցոյց տուող թուղթ իրենց տրուած միջոցին հայատեան մը ելլէր անոնց բաժնի «Դրօշակ»ի ցաւելուածին իրագործութեանը... Այս անտանելի, այս անհեթիկ կացութիւնը վերջէ վերջ գննէ, եւ ատի կրնայ միայն կատարուիլ հետեւելով այն ուղղութիւնը զոր Հնչակեանները գննելու են որուն զարմանալանութիւնը զրկականապէս ապացուցին։